

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію Кота Сергія Івановича
«Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та
культурному житті України (XX – поч. XXI ст.)»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 – історія України**

Проблема переміщення культурних цінностей і їхнє повернення в Україну - одне з найважливіших питань історичної політики в галузі формування національної ідентичності громадян. Досвід історії вказує на незаперечний факт, що культурно-історичні цінності є тим компонентом, який є частиною гуманітарної політики держави і пов'язаний з питаннями асиміляції, економічної та духовної експлуатації тих теренів Європи і світу, які потрапляли у колоніальну залежність від метрополій. Позбавити історичної пам'яті визискувані нації означало для націй імперських розпочати процес денаціоналізації захоплених теренів. А отже загарбник усіх часів дбав про вивезення знакових культурних цінностей, які пов'язані були з історичною пам'яттю приреченої на смерть нації. Вивезенням предметів культури, які асоціювалися з питаннями національної державності і культурної ідентичності, привчали народи-парії до думки, що їхній бездержавний стан був категорією споконвічною. А коло цих предметів є дуже різноманітним: від символів влади правителів (корона, булава, прапор) до духовних реліквій (найшанованіші ікони, останки (мощі) правителів та їхні особисті речі) і державних архівів, цінних книжок, мистецьких артефактів, археологічних знахідок тощо. І для багатьох країн світу, включно з Україною, подолання наслідків вивезення та знищення культурних цінностей є надзвичайно гострою проблемою та питанням сучасної державної політики. Цій надзвичайно актуальній у наш час темі присвячена дисертація Сергія Кота – на сьогодні одного з кращих в Україні фахівців з історичних та практичних аспектів реституції.

В українській історіографії вже накопичено значний досвід вивчення питань повернення культурних цінностей. Зокрема, правовими моментами реституції у нас тривалий час займався науковець-юрист Віктор Акуленко. Різні історичні аспекти як самої проблеми загалом, так і окремих структурних частин її, висвітлював О. Нестуля, який вивчав питання загибелі і вивезення церковних цінностей, спроби переговорів України з Росією з цієї проблематики. Сергій Білокінь досліджував конфіскацію церковних цінностей, діяльність торгснів і продаж ними творів мистецтва за кордон, долею музею Павла Потоцького в лаврському містечку. Переміщення українських архівів і книг цікавили Патріцію Грімстед, Геннадія Боряка, Людмилу Лозенко, Любов Дубровіну і Олексія Онищенка, з числа дослідників молодшого покоління – Наталію Кашеварову та Тетяну Себту та ряд інших. Проте досі не вистачало комплексної і синтетичної праці, яка б узагальнила накопичений науковий матеріал, доповнила його новими фактичними даними та джерелами і у підсумку склала б розрізнені пазли нагромадженого знання у єдину цілісну картину. Як раз таку мету поставив перед собою С. І. Кот у даній дисертаційній роботі, що безумовно визначає її наукову новизну та велику практичну цінність.

Відповідно до зазначеної мети та хронологічних і територіальних рамок, автор поставив перед собою доволі розлогий комплекс завдань теоретичного та конкретно-історичного характеру, яких охоплює собою практично усе ХХ ст. та початок ХХІ ст. А якщо врахувати, що логіка історичного дослідження потребувала від нього глибокого історичного екскурсу щодо передумов та обставин, які покликали до життя усвідомлення в українському суспільстві на поч. ХХ ст. масштабів і руйнівних наслідків втрат культурних цінностей, необхідність розпочати боротьбу за їх повернення, то ці завдання набувають ще більш об'ємного характеру. Це позначилося на структурі роботи, яка включає в себе вступ, вісім розділів (кожен з яких складається з 4-5 підрозділів, поділених на тематичні ліхтарики), розлогі висновки, список джерел і використаної літератури, іменний та географічний покажчик.

Дисертація Сергія Кота – це своєрідний підсумок його важливої наукової і державно-культурної праці на ниві фіксації численних фактів втрат і спроб організації повернення історико-культурних цінностей в Україну. Спираючись на свої багаторічні дослідження, він вводить у науковий обіг багато нових ідей концептуального характеру, підкріплених колосальною кількістю зібраних та систематизованих фактичних даних. Проблема повернення та реституції культурних цінностей в Україну розглядається як частина світових тенденцій у цій сфері на різних історичних етапах й висвітлюється під тим кутом зору, що це є безперервний процес (із періодами піднесення та спадів) протягом понад ніж століття (XX – початок XXI ст.). Подібний підхід до даної проблематики здійснено вперше в українській історіографії. Характерно, що автор послідовно витримує чітку структурну модель дослідження проявів цієї проблеми у політичному та культурному житті України у різні періоди її історії, обставин втрат культурних цінностей, дій держави та громадськості по їх поверненню. При цьому він виокремлює як особливості кожного періоду, так і зауважує на характерні елементи, що повторювалися на системній основі в інші періоди української історії. Особливо це є показовим щодо обставин втрат українських культурних цінностей за Російської імперії та СРСР, де автор слушно акцентує увагу на очевидній спадковості російського імперського ставлення до культурної спадщини України.

Розпочинається змістовна частина його дисертації з історіографії та огляду джерел щодо проблем повернення культурних цінностей.

Важливим є теоретично-методологічний розділ: про те, що таке «культурні цінності», «незаконно вивезені культурні цінності», «повернення культурних цінностей», «реституція культурних цінностей». Автор слушно відзначає, що історичні цінності минулого формують історичну колективну пам'ять народу, і мають вирішальний вплив на формування національної самоідентичності. Наводить світовий досвід цієї проблеми. Не все можливо

повернути державам, що виникли на уламках колишніх світових імперій, але таких прикладів, як виявилось, ми маємо дуже багато. І автор розповідає про повернення культурних цінностей новим незалежним державам, які позбулися колоніальної залежності, від колишніх метрополій. Картини і архіви єврейських культурних діячів, які були конфісковані нацистами і тепер повернуті їхнім нащадкам, або випадки, коли національного значення артефакти після ста років перебування у берлінських музеях поверталися, приміром, з Німеччини до сучасної Туреччини.

На початку третього розділу С. І. Кот подає картину втрат культурних цінностей України з найдавніших часів та в умовах розподілу її території між різними державами-сусідами. Зокрема, називає Володимирську (Вишгородську) ікону, Остромирове євангеліє (1056 р.), Київську псалтир (1397 р.) та ін. предмети-символи старої української держави. С. Кот наводить інші приклади щодо польської країни-сусідки. До музеїв Кракова, потрапили знаменитий Збручанський ідол – символ культурної спадщини України доісторичних часів (краківський археологічний музей), шаблі гетьмана П. Сагайдачного (музей на Вавелі) та Б. Хмельницького (музей Чарторийських). Прапори Війська запорозького – клейноди Козацької держави XVII-XVIII ст. сьогодні перебувають на збереженні в Національному музеї воєнної історії Швеції, яка їх вивезла з Польщі у часи т.зв. Потопу. Натомість до Росії, в Збройну палату Кремля як військові трофеї потрапили прапори семи українських гетьманів: Б.Хмельницького, І.Виговського, І.Брюховецького, Д.Многогрішного, І.Самойловича, І.Мазепи та Д.Апостола. Особливо не щастило археологічним знахідкам з теренів України, вони майже усі потрапляли до імперських центрів, бо до кінця XIX ст. в українських містах (принаймні Росії) забороняли відкривати музеїв. Не випадково ж у Т. Шевченка визрів образ «розритої могили», яку «москаль» розриває та «не своє шукає». Все знайдене протягом усього позаминулого і початку минулого століть від часів скіфських і до князівських опинялося в петербурзькому Ермітажі, московському Історичному музеї або у музеях

Відня, як центру приєднаних західноукраїнських земель колишньої Польщі. Сергій Кот згадує знаменитий Михалківський скарб з Тернопільщини, що потрапив до Віденського археологічного музею. А Мельгуновський скарб (прізвище генерал-губернатора Півдня України), що складався з грабіжницькі виритого скіфського кургану потрапив в музей Ермітажу. Можна додати цілий список вивезень з України в результаті розкопок російських археологів протягом усього XIX – початку XX ст. Це і срібники та златники великого київського князя Володимира, і різноманітні прикраси з дорогоцінних матеріалів (знамениті київські колти), мечі, військова амуніція тощо.

Наводить С. Кот й інше джерело вивезення культурних цінностей з України – колекції приватних колекціонерів, які також потрапляли не до українських сховищ музейних, позаяк таких не було, а до імператорських музеїв Петербургу і Москви. Це і археологічні знахідки видатного чернігівського археолога Д. Самоквасова – результати розкопок 400 курганів, у тому числі і знаменитої Чорної Могили. Це і праця відомого гуртка творця Рум'янцевської бібліотеки Москви М. Рум'янцева, який збирав з України і археологічні знахідки і рідкісні видання та рукописи для своїх московських зібрань. Зокрема потрапив до нього і т. зв. Анненковський скарб курського поміщика, який купив садибу на місці Десятинної церкви київського дитинця і по-варварському розкопував усю територію, шукаючи скарби київських князів. Що згодом виявилися вивезеними для освіченого і культурного москвича, що збирав колишню славу старого Києва для нової російської столиці – Москви.

Вперше в українській історіографії автор у окремих підрозділах висвітлив втрати українських культурних цінностей в роки Першої світової війни та доби Української революції 1917-1921 рр., зібравши та опрацювавши унікальний фактичний матеріал, що відображує злочини проти культурної

спадщини різних країн на території України та різних українських влад, які діяли у ті роки.

Обґрунтовано висвітлюється початковий період суспільної реакції на цю проблему, яка починається у добу постання новітньої української держави у 1917-1918 роках: в часах УНР та Української Держави. Ще не був проголошений Третій і Четвертий універсали Центральної Ради, а вже пролунали вимоги повернення знакових культурних цінностей з Росії, розпочалося укладання реєстрів українських пам'яток, що перебували в російських музеях, архівах, книгозбірнях, різноманітних державних збірках. І мали до цього відношення будівничі української держави та її культури, історики й музейники та архівісти: М. Грушевський, М. Біляшівський, Д. Антонович, Г. Павлуцький, В. Модзалевський, В. Міяковський та ін. Відразу ставиться питання про повернення в першу чергу козацьких клейнодів як національно-державного скарбу українського народу. За тим постає питання і повернення археологічних скарбів: скіфського золота з курганів південно-степової України: Чортомлицького і Солохи, знахідок з курганів Переп'ятиха, Перещепинського скарбу та Чорної могили. Йшлося і про українські архіви в Москві і Петербурзі. Українські державні діячі і вчені вимагали повернути рукописи Єпифанія Славинецького, Арсенія Мацієвича, Дмитра Ростовського, Мелетія Смотрицького, Петра Могили та ін. Естафету від Центральної Ради перейняла Українська Держава П. Скоропадського. І хоч в умовах більшовицької агресії проти України ці спроби повернення українських культурних цінностей з Росії не завершилися успіхом, С. Кот слушно наголошує не лише на історичному значенні тих зусиль, але й на великій актуальності розроблених у той час принципів повернення національних цінностей та, особливо, зібраного фактичного матеріалу щодо обставин вивезення пам'яток до Росії й складених на його основі списків.

У четвертому розділі «Доба «українського відродження» і участь України у процесах повернення та реституції культурних цінностей» С. І.

Кот аргументовано доводить, що з добою українізації і скріпленням національної влади місцевих комуністів у період коренізації в 1920-х знову постає питання повернення культурних цінностей, вивезених у свій час у метрополію. У 1926 і до 1930 р. завдяки праці Д. Багалія, В. Романовського, В. Міяковського, М. Макаренка, Ф. Ернста, Д. Щербаківського та ін. вдалося повернути в Україну козацькі клейноди з Ермітажу, архіви двох Малоросійських колегій, полкових і сотенних канцелярій з Лівобережної України, Рум'янцевський опис Малоросії, особові архіви О. Кістяковського і П. Житецького тощо. З Ленінграду до України переїхала колекція П. Потоцького під назвою «Музей України». Усе це було можливе за доби влади націонал-комуністів, коли зберігалася ще хоч якась, бодай символічна, політична суверенність УРСР в межах СРСР.

Парадигма «паритетних» домовленостей між УСРР і РСФРР, змінилася в добі сталінського тоталітаризму, коли вже не треба було Україні вертати її культурні цінності, бо вона втратила навіть фікцію державної суб'єктності. Зовсім навпаки розпочалося полювання і нищення тих діячів, які такої реституції бажали.

Автор показує, як у 1930-ті роки Україна знову почала втрачати свої культурні цінності через московський адміністративний тиск та, зокрема, шляхом проведення в російській столиці і Ленінграді різних музейно-мистецьких акцій, коли експонати українських музеїв вивозилися ніби «тимчасово», і то найцінніші, приміром, фрески і мозаїки зруйнованого Михайлівського Золотоверхого собору, але вже назад в Україну цинічно не поверталися.

У розділі також на широкому фактичному матеріалі розглядається участь України у виконанні умов Ризького мирного договору 1921 р. щодо реституції культурних цінностей

Сергій Кот далі розповідає про долю культурних цінностей в часах Другої світової війни (розділ 5). Вперше в українській історіографії подає

чіткий і детальний структурний аналіз факторів, які спричинялися до їх втрат. Більшість з них пов'язані були з різного роду мародерством німецьких окупантів, що вивозили їх ешелонами та нищили перед відступом. Але автор звертає увагу і на дії радянських військових та партійних і радянських чиновників під час перевезення цих цінностей на схід СРСР. С. Кот першим довів, що велика кількість речей музейного фонду України, опинившись в російських музеях середньої частини Росії та її автономних республік та російських столиць, не завжди поверталися на місця свого головного зберігання до війни. Низка культурних цінностей потрапила на Захід і теж не все повернулося під час повоєнної реституції. А частину музейних і архівних матеріалів вивезли з собою співробітники українських музеїв під німецькою окупацією, тікаючи на Захід від комуністичних репресивних органів. Таким чином в США опинилися мощі Ярослава Мудрого з його софійської гробниці. У роки війни траплялися дивовижні парадокси, коли гинули архіви, що вивозилися на Схід, а верталися вцілілими архівні зібрання з теренів Німеччини та інших центрально-східних країн Європи після поразки нацистів.

У дисертації докладно аналізуються повоєнні реституційні процеси у Європі та їх вплив на повернення українських культурних цінностей (розділ 6). С. І. Кот зробив системний виклад формування основних правових засад, що були покладені у їх основу та спробував зробити узагальнену реконструкцію принципів, що ними керувалися у перші роки після війни. Незважаючи на велику кількість суто правових досліджень з даної проблематики як в Україні, так і за кордоном, він зміг запропонувати власне бачення у висвітленні даного питання та уперше ввів у науковий обіг раніше невідомі важливі документи, як, наприклад, зробив виклад повного тексту затвердженої Координаційною радою по Німеччині інструкції про заміні викрадених нацистами предметів унікального характеру, який він виявив у США. Свого часу С. Кот був першим, хто документально довів, що під час реституції до СРСР, значна кількість українських культурних цінностей була

відправлена до Росії. У дисертації ця теза посилена новими доказами. Також вперше в українській історіографії на академічному рівні заторкується проблема «трофейних фондів», які у повоєнні роки потрапили на територію СРСР та, зокрема, України. Автор розглядає обставини, за яких це мало місце, та розкриває зміну їх статусу у колишньому СРСР – від «трофеїв війни» до таких, «що тимчасово перебувають на території СРСР» і пов'язує з цим появу так званих «закритих» або «спеціальних» сховищ та фондів музейних, архівних та бібліотечних цінностей інших країн.

Характеризуючи справу повернення та реституції культурних цінностей у повоєнні роки, С. Кот детально розкриває політичне підґрунтя актів «дару» пам'яток культури з України до Польщі та повернення «трофейних» культурних цінностей до НДР. Вперше розглядаються успішні (хоч і дуже нечисленні) приклади зусиль працівників українських музеїв по розшуку і поверненню з Росії культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни.

Інтерес до проблем реституції культурних цінностей відродилися з відновленням української держави у 1991 році. Цей тематичний блок висвітлюється у розділах 7 – «Повернення та реституції національних культурних надбань у незалежній Україні: досвід, проблеми, перспективи» та 8 – «Основні напрямки участі України у двосторонньому міждержавному співробітництві з питань повернення та реституції культурних цінностей». У цей час були створені спеціальні державні інституції, на які було покладено здійснення державної політики у цій сфері. І багато речей у 1990-2000-ні роки було повернуто в Україну з Західної Європи і Північної Америки (приміром твори родини Кричевських, особисті речі Сержа Лифаря, архівні речі і картини Володимира Винниченка, архів Павла Скоропадського тощо). Проте майже нічого не вдалося повернути з Росії. Виключення становлять 11 фресок Михайлівського Золотоверхого собору у Києві, до повернення яких був причетний сам Сергій Кот. Але, як він показує у своєму дослідженні, під

час двосторонніх переговорів України з цілим рядом країн, проблема реституції охоплює і ті речі, які в силу історичних обставин опинилися в музеях, бібліотеках і архівосховищах України (приміром збірки Оссолінських у Львові вимагає передати їй Польща, було повернуто до Німеччини «Архів Баха»). Про досвід України у сенсі реституції і повернення культурний цінностей йдеться в останньому розділі книги, присвячених взаєминах у цій сфері з Польщею, Угорщиною, Росією, Німеччиною та Нідерландами.

Наведені дисертантом висновки складаються з 20 пунктів і детально підсумовують основні результати дослідження, повністю відповідають поставленим завданням.

Ключові положення дисертації пройшли наукову апробацію під час роботи 17 міжнародних конференцій та міжнародного конгресу, багатьох всеукраїнських та регіональних конференцій і «круглих столів». Значною є кількість публікацій автора у вигляді монографій та статей у фахових та закордонних виданнях, та тих, що додатково висвітлюють заявлену тему (загалом 45 од.). При цьому відзначимо базову монографію С. І. Кота, яка виносить на захист у якості дисертації, яка за обсягом перевищує 82 др. арк. і має понад 1200 стор.

До окремих недоліків дисертаційної роботи Сергія Кота, можна назвати такі:

1. Він не згадав у роботі, ще однієї «крадіжки» визначної сакральної цінності українського народу – голови Святого князя Володимира, яка перебувала в фондах Лаврського музейного містечка, і була передана на тимчасове зберігання в Москву до майстерні антрополога Герасимова, який окрім відомого портрета князя Ярослава Мудрого, мав виконувати і портретне зображення великого київського князя Володимира Святославича. Доля цієї пам'ятки і на сьогоднішній день невідома. Про її втрату для

української культури писав у часах нацистської окупації відомий музейник Петро Курінний – тодішній директор Лаврського заповідника.

2. Актуальним для сучасної України є збереження культурної спадщини політичної еміграції. Остання нагромадила величезні культурні і архівні скарби в країнах свого нового замешкування. Тепер ця еміграція вимирає, а її культурні установи, що є громадською власністю перебувають на межі знищення. Варто було б принаймні зазначити таку проблему і згадати архів Української вільної академії наук у США в Нью-Йорку, окремих фондів канадської української еміграції в архівосховищах Вінніпегу, Торонто, Оттави тощо, архівних і бібліотечних збірок бібліотеки С.Петлюри та наукового архіву «Енциклопедії українознавства» В.Кубійовича в Сарселі (Париж), архівних збірок Українського вільного університету в Мюнхені.

3. Варто б було згадати практику перевезення в Україну архіву Українського історичного товариства США професора Любомира Винара в Рукописний відділ Національної бібліотеки Василя Стефаника у Львові та в Інститут діаспори при Національному університеті «Острозька академія».

Але навіть фундаментальна робота не може зняти, чи остаточно вирішити усіх назрілих проблем, яких у такий величезній за охопленням тем і проблем є чимало. Бо ж не можна охопити неохопного.

Тому, незважаючи на вказані недоліки, дисертація Сергія Кота – не просто дослідження – це своєрідне довідково-енциклопедична праця, яка буде цікавою передусім фахівцям з відповідних проблем, і не лише історикам, але й політикам, співробітникам спеціальних органів, які дбають про збереження і примноження української культурної спадщини сьогодні. Це компендіум знань з величезної і незорої проблеми переміщення культурних цінностей України світом і справа їхнього повернення на Батьківщину. Дисертація С. І. Кота є оригінальним і самостійним дослідженням, що розв'язує важливу наукову проблему.

Автореферат повністю відповідає змісту дисертації, віддзеркалює її основні положення та висновки.

Вважаю, що дисертаційне дослідження С. І. Кота «Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.)» у вигляді наукової монографії є завершеною науково-дослідною роботою, що відповідає вимогам, викладеним у «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 і зі змінами, внесеними згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 р. № 656 «Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів», а її автор Кот Сергій Іванович заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

**Доктор історичних наук,
завідувач відділу джерелознавства нової історії України
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України**

І. Б. Гирич

